

РЕЛІГІЙНА ОСВІТА ТА ПУБЛІЧНЕ АДМІНІСТРУВАННЯ: ТОЧКИ ДОТИКУ ТА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

RELIGIOUS EDUCATION AND PUBLIC ADMINISTRATION: THINGS IN COMMON AND ADMINISTRATIVE-LAW SUPPORT

Мельничук О.П., кандидат юридичних наук

У роботі досліджено наукові джерела, в яких аналізується зміст поняття «релігійна освіта», а також визначені особливості публічного адміністрування з питань забезпечення релігійної освіти в Україні. Встановлено, що система взаємин церкви і держави в Україні виходить із так званої «сепараційної» моделі, яка знаходить свій відбиток на взаєминах світської та релігійної освіти, державних, комунальних навчальних закладів і релігійних організацій наступним чином: а) жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова; б) навчально-виховний процес у навчальних закладах є вільним від втручання релігійних організацій; в) не допускається залучення учнів, студентів до участі в релігійних заходах під час навчально-виховного процесу; навчальні заклади в Україні, незалежно від форм власності, відокремлені від церкви (релігійних організацій), мають світський характер, крім навчальних закладів, заснованих релігійними організаціями; діячі науки, культури та представники інших сфер діяльності за рішенням навчального закладу можуть брати участь у навчально-виховній роботі, подавати консультаційну допомогу педагогам; у загальноосвітніх навчальних закладах забороняється створення і діяльність релігійних організацій; забороняється примусове залучення учнів (вихованців) загальноосвітніх навчальних закладів до вступу в будь-які об'єднання громадян, релігійні організації. Зроблено висновок, що комплекс заходів, спрямованих на забезпечення реалізації принципу відокремлення державних та комунальних навчальних закладів від релігійних організацій здійснюється як складова державної політики в галузі освіти, яка в свою чергу, в практичній площині реалізується в галузі освіти України через систему публічного адміністрування. Зокрема, держава через відповідну систему публічного адміністрування за допомогою адміністративно-правових засобів створює умови для рівного доступу кожної особи до освіти, для належного розвитку дошкільної освіти, загальної середньої освіти, позашкільної освіти, професійно-технічної освіти, вищої освіти, післядипломної освіти, аспірантури, докторантури, самоосвіти. З'ясовано, що і за законодавством України громадяни можуть навчатися релігійного віровчення та здобувати релігійну освіту індивідуально або разом з іншими, вільно обираючи мову навчання. У зв'язку з цим, комплекс державно-адміністративних заходів має спрямовуватися на створення системи закладів релігійної освіти, через які громадяни отримують можливість доступу до проголошеної можливості здобувати релігійну освіту.

Ключові слова: релігія, церква, відносини держави та церкви, правове регулювання відносин держави та церкви, релігійна освіта, публічне адміністрування.

The article studies scientific sources, which analyze the concept of "religious education", and determines the features of public administration in the area of provision of religious education in Ukraine. It is established the system of the church-state relations in Ukraine proceeds from the so-called "separation model" which is reflected in the relations of secular and religious education, state, municipal education institutions and religious organizations in the following way: a) no religion can be recognized by the state as obligatory; b) teaching and educational process in education institutions is free from the interference of religious organizations; c) it is not allowed to engage pupils, students to participate in religious events during the educational process; educational institutions in Ukraine, regardless of ownership, are separated from the church (religious organizations), secular in nature, except for educational institutions established by religious organizations; figures of science, culture and representatives of other spheres of activity may participate in training, provide consulting assistance to teachers by the decision of the educational institution; general educational institutions are prohibited to establish and develop activity of religious organizations; general educational institutions are prohibited to force pupils (students) to join any public associations, religious organizations. The author concludes that a set of measures aimed at ensuring the implementation of the principle of separation of state and municipal education institutions from religious organizations which is exercised as a constituent of the state policy on education, which is practically realized in the Ukrainian education through the public administration system. Thus, the state creates conditions for education equality, proper development of preschool education, general secondary education, extracurricular education, vocational education, higher education, postgraduate education, doctoral and postdoctoral studies, self-education through the relevant system of public administration using administrative-legal means. The contribution indicates that under the legislation of Ukraine, citizens can learn religious doctrine and obtain religious education individually or with others, freely choosing the language of instruction. In this regard, the complex of state-administrative measures should be focused on creating the system of theological institutions in which citizens have an opportunity to receive religious education.

Key words: religion, church, state-church relations, legal regulation of state-church relations, religious education, public administration.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

Дослідження релігійної освіти та публічного адміністрування у цій сфері є важливим, по-перше, для розуміння співвідношення освіти у світських закладах освіти та освіти, яка забезпечується релігійними організаціями, по-друге, для розкриття змісту поняття «релігійна освіта», яка здійснюється як державних і комунальних навчальних закладах, так і закладах освіти при релігійних організаціях, по-третє, для усвідомлення особливостей публічного адміністрування в сфері релігійної освіти.

Зазначені обставини свідчать про актуальність теми статті та про необхідність проведення подальших досліджень у сфері адміністративно-правового забезпечення реалізації конституційних принципів відносин держави та церкви.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковане розв'язання проблеми та виділення

невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття.

Окремі питання особливостей здійснення в Україні релігійної освіти та публічного адміністрування у зазначеній сфері досліджували на теоретичному і практичному рівнях А. Агапов, О. Аленкін, М. Бабій, В. Бондаренко, К. Борисов, С. Бублик, С. Бур'янов, Ю. Битяк, Д. Вовк, В. Єленський, А. Колодій, А. Красіков, Г. Лаврик, А. Ловінюков, О. Лукашев, В. Малишко, М. Маринович, Н. Мельниченко, Т. Проценко, І. Пристінський, О. Романова, Г. Сергієнко, С. Стеценко, Г. Черемних, Л. Явич, О. Ярмиш, Л. Ярмол та ін.

Однак у вітчизняній юриспруденції ґрунтовних досліджень, присвячених точкам дотику релігійної освіти та публічного адміністрування, проводилось вкрай мало. Водночас такі дослідження мають бути складовою формування адміністративного права як публічної галузі права, яка забезпечує реалізацію конституційних принципів відносин держави та церкви.

Постановка завдань.

Основними завданнями, розв'язанню яких присвячена дана стаття, є наступні:

1. Дослідити наукові джерела, в яких аналізується зміст поняття «релігійна освіта».

2. Охарактеризувати сфери суспільних відносин, де використовується релігійна освіта.

3. Визначити значення публічного адміністрування щодо здійснення релігійної освіти в Україні.

Виклад основного матеріалу. Важливим для дослідження адміністративно-правових механізмів забезпечення реалізації принципу відокремлення державних, комунальних навчальних закладів і релігійних організацій, є законодавче положення, згідно з яким державна система освіти в Україні відокремлена від церкви (релігійних організацій), має світський характер.

Варто звернути увагу, що законодавство України, визначаючи цей принцип побудови взаємин церкви і держави оперує поняттям «світський характер освіти». Світська освіта, як зазначається в науковій літературі, це освіта, що не пов'язана з навчанням будь-якої релігії чи нерелігійних ідеологій, у тому числі секулярних квазірелігій, не спрямована на вузькопрофесійну підготовку служителів культури, а також катехізацію і «вцерковлення» чи аналогічні форми залучення учнів у релігійні об'єднання в нехристиянських релігійних об'єднаннях, не включає в себе проведення богослужінь, релігійних обрядів чи церемоній» [1, с. 47]. На підтримку цього твердження висловлюється Н.О. Мельниченко, яка зазначає, що світський характер освіти у державних та муніципальних закладах освіти – похідна від принципу світськості держави. Світська держава з'явилася в результаті відокремлення держави і церкви, тому її повсякденне життя регулюється громадянськими, а не релігійними нормами. Сьогодні така держава характеризується наступними ознаками: а) рішення державних органів не можуть мати релігійне обґрунтування; б) законодавство світської держави може повністю або частково відповідати релігійним нормам; в) світськість визначається наявністю свободи від релігійних установок [2, с. 93].

Отже світський характер освіти передбачає відсутність всякого впливу від релігій та релігійних об'єднань на функціонування державної та муніципальної системи освіти. Але сам по собі світський характер освіти не передбачає відмову від викладання релігійної освіти у закладах освіти. Узагальнюючи словникові визначення «світськості», О. Романова встановлює, що «світською, незалежно від вивчення чи не вивчення будь-яких релігійних дисциплін, є освіта загальносуспільного значення, яка реалізується за державними стандартами в державних і недержавних навчальних закладах, і не ставить за мету підготовку служителів культури та не управляється винятково релігійними організаціями. Не належать до світської освіти катехізація, а також внутріцерковна духовна освіта, що готує кадри служителів культури, тобто вузькопрофесійна релігійна (духовна) освіта» [3, с. 100].

Як зазначено в сучасних дослідженнях світськості держави і освіти, базовою цінністю будь-якого демократичного суспільства є його світськість, а екстраординарною особливістю вияву світськості є світоглядна нейтральність держави, яка розповсюджується не лише на релігію, а й на інші типи світогляду. Наприклад, М. Бабій стосовно цього зазначає: «Світськість – надзвичайно важливий компонент... вона постає одним із суттєвих чинників забезпечення і гарантії свободи совісті, зокрема і в системі освіти – соціального інституту, який сьогодні найважливіший в аспекті соціалізації особистості. Отже, принцип світськості постає у правовому полі держави гарантією самостійності і свободи кожного вільно приймати відповідні рішення, самовизначатися у світоглядно-духовній сфері без втручання владного чинника» [4, с. 212].

Таким чином, коли йдеться про світський характер освіти в Україні, пропонуємо, опираючись на вище висловлені думки розуміти світську освіту як освіту загальносуспільного значення, що реалізується за державними стандартами в державних і недержавних навчальних закладах, і не ставить за мету підготовку служителів культури та не регулюється винятково релігійними організаціями, незалежно від вивчення чи не вивчення релігійних дисциплін.

На противагу світській освіті, релігійна освіта – це «вивчення людиною основ віровчення відповідно до її віросповідання поряд або у курсі загальноосвітньої програми, визначеної державою» [2, с. 93]. Проте, вважаємо таке визначення релігійної освіти не повним та таким, що не розкриває його сутності. На підтвердження цієї думки висловлюються і інші науковці. Зокрема, стверджується, що потрібно розрізняти не менш ніж три види релігійної освіти: а) наставлення; б) релігієзнавство; в) етичне виховання. Основні ж напрямки реалізації релігійної освіти у світських школах слід згрупувати у чотири основні категорії, в залежності від підходів до викладання релігії: 1) наставлення в одиничній релігії; 2) наставлення в одній з кількох релігій; 3) викладання релігієзнавства чи етичного виховання; 4) відсутність релігійної освіти у світських закладах [5, с. 212-213]. І. Понкін виділяє такі види релігійної освіти: а) навчання релігії; б) релігієкультурологічна освіта як одна з форм викладання знань про релігію. Основними формами викладання знань стосовно релігії та релігійних об'єднань у державних освітніх закладах є, на думку І. Понкіна: 1) навчання релігії; 2) викладання знань про релігію [6, с. 262].

Найбільш аргументовану позицію щодо визначення релігійної освіти висловлює М. Лагодич. Зокрема, він вказує: «Що являє собою релігійна освіта? На наш погляд, – це, насамперед, діяльність здійснювана професійно підготовленими особами (священнослужителями, релігійними педагогами), що покликана передавати віроповчальні доктрини, релігійний досвід, богослужбову практику, а також здійснити підготовку педагогічних кадрів для системи релігійної освіти. Серед найбільш важливих функцій, що властиві конфесійній освіті, можна виокремити наступні: 1) природне відтворення релігійності; 2) залучення за допомогою релігійної освіти та виховання нових вірних до складу тієї або іншої конфесії; 3) соціалізація особистості віруючого протягом усього його життя; 4) формування і розвиток духовно-моральної культури віруючих, вплив на культуру нерелігійних людей, насамперед – їхню морально-патріотичні позиції; 5) вдосконалення спеціалізованої релігійної освіти, котра б спиралася на позитивний досвід минулого та сучасні науково-методичні досягнення, з метою підготовки достойних кандидатів для пастирського служіння» [7]. Велика українська енциклопедія пропонує розглядати релігійну освіту як систему навчання на основі певного релігійного світогляду на будь-якій з ланок освіти (дошкільна, шкільна (зокрема недільні школи), професійна, вища) та як викладання предметів релігієзнавчо-етичного спрямування з позицій певного релігійного світогляду в системі загальної освіти (наприклад, з позицій «Християнської етики») [8]. Тобто конфесійна освіта є складовою релігійної освіти. Така освіта не надається в світських закладах освіти. В той же час, до релігійної освіти відноситься викладання предметів релігієзнавчо-етичного спрямування. Ці предмети викладаються в світських закладах освіти.

Отже, як зазначено в наукових публікаціях, Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» декларує деякі загальні гарантії, які сприяють здійсненню громадянами права на релігійну освіту [9, ст. 4, 6]. По-перше, громадяни України є рівними перед законом і мають рівні права в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя незалежно від їх ставлення до релігії. Тим самим передбачається, що

будь-яке опосередковане чи неопосередковане обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих переваг громадян залежно від їх ставлення до релігії... тягнуть за собою відповідальність, визначену законом» [10, с. 49]. Відповідно до цього, слід виділити наступні основні ознаки релігійної освіти: а) релігійна освіта не може бути обов'язковою; б) релігійна освіта здійснюється на добровільній основі [9, ст. 6]. По-друге, здійснення релігійної освіти відбувається в тісній взаємодії з релігійними організаціями.

В Україні система взаємин церкви і держави виходить із так званої «сепараційної» моделі. В українському варіанті ця сепараційна модель відносин держави і церкви знаходить відбиток на взаєминах світської та релігійної освіти, державних, комунальних навчальних закладів і релігійних організацій наступним чином:

– жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова (ст. 35 Конституції України);

– навчально-виховний процес у навчальних закладах є вільним від втручання релігійних організацій (ст. 8 Закону України «Про освіту»);

– не допускається залучення учнів, студентів до участі в релігійних заходах під час навчально-виховного процесу (ст. 8 Закону України «Про освіту»);

– навчальні заклади в Україні, незалежно від форм власності, відокремлені від церкви (релігійних організацій), мають світський характер, крім навчальних закладів, заснованих релігійними організаціями (ст. 9 Закону України «Про освіту»);

– діячі науки, культури та представники інших сфер діяльності за рішенням навчального закладу можуть брати участь у навчально-виховній роботі, подавати консультаційну допомогу педагогам (ст. 23 Закону України «Про освіту»);

– у загальноосвітніх навчальних закладах забороняється створення і діяльність релігійних організацій (ст. 17 Закону України «Про загальну середню освіту»);

– забороняється примусове залучення учнів (вихованців) загальноосвітніх навчальних закладів до вступу в будь-які об'єднання громадян, релігійні організації (ст. 17 Закону України «Про загальну середню освіту» [3, с. 100-101].

Комплекс заходів, спрямованих на забезпечення реалізації принципу відокремлення державних та комунальних навчальних закладів від релігійних організацій здійснюється як складова державної політики в галузі освіти, яка в свою чергу, в практичній площині реалізується в галузі освіти України через систему публічного адміністрування. Зокрема, держава через відповідну систему публічного адміністрування (яка очолюється Кабінетом Міністрів України і спирається на діяльність всієї системи органів публічного адміністрування, що є компетентними з цих питань) за допомогою адміністративно-правових засобів створює умови для рівного доступу кожної особи до освіти, для належного розвитку дошкільної освіти, загальної середньої освіти, позашкільної освіти, професійно-технічної освіти, вищої освіти, післядипломної освіти, аспірантури, докторантури, самоосвіти. Оскільки за законодавством України громадяни можуть навчатися релігійного віровчення та здобувати релігійну освіту індивідуально або разом з іншими, вільно обираючи мову навчання, то комплекс державно-адміністративних заходів має спрямовуватися на створення системи закладів релігійної освіти, через які громадяни отримують можливість доступу до проголошеної можливості здобувати релігійну освіту.

В.М. Бесчасний, характеризуючи положення Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті [11], визначає основні стратегічні завдання розвитку процесу управління освітою, а саме, говорить про необхідність переходу від державного до державно-громадського управління, про чітке розмежування функцій

між центральними, регіональними і місцевими органами управління, про забезпечення самоврядування навчально-виховних закладів і наукових установ, також про утвердження у сфері освіти гармонійного поєднання прав особи, суспільства й держави [12, с. 54]. Цей факт треба враховувати при дослідженні системи публічного управління в галузі освіти, яке в сучасних умовах державотворення все більше набуває рис публічного адміністрування (тобто більш пом'якшеного і демократичнішого управління без суворої субординації між ланками управління). Сучасний стан публічного адміністрування в галузі освіти можна характеризувати як трансформаційний, перехідний від командно-адміністративних форм та методів управління, до, так званого, державного менеджменту з широким спектром залучення до процесу управління самих закладів освіти.

Основні засади сучасного публічного адміністрування в сфері освіти встановлені Законом України «Про освіту». Зокрема, ст. 10 визначає, що в Україні для управління освітою створюється система державних органів управління і органи громадського самоврядування. По суті, це є підтвердженням принципу поєднання державного управління і громадського самоврядування в освіті, що визначено у ст. 6 Закону України «Про освіту». Стосовно цього В.М. Бесчасний зазначає: «Держава як генеральний суб'єкт соціального управління звертається до менеджменту (державний менеджмент), тобто до теорії та практики компетентного (професійного) керівництва бізнесом. Саме менеджмент дозволяє бізнесу не тільки виживати, а й розвиватись в об'єктивно існуючому конкурентному середовищі. Цілком зрозуміло, що освітній менеджмент в умовах сучасного державотворення набуває свого розвитку в рамках державного менеджменту [12, с. 55]. На думку В.М. Бесчасного, необхідність запровадження якісних нових механізмів менеджменту в забезпеченні життєдіяльності державних установ та організацій, їх сталого розвитку обумовлена: а) підвищенням вимог до державних установ та організацій з боку споживачів послуг; б) стрімким розвитком управлінських та інформаційних технологій; в) необхідністю прийняття рішень на основі забезпечення компромісу інтересів різних організацій, громадськості, держави; г) запровадженням принципів, що визначають залежність установами обсягів бюджетного фінансування державних установ та організацій від ефективності їх функціонування; г) необхідністю залучення державними установами й організаціями позабюджетних коштів для свого розвитку та функціонування; д) проблемою формування ефективних гнучких організаційних структур управління [12, с. 55].

Освіта є складною, цілісною соціальною системою, що складається з кількох самостійних цілісних елементів управлінського впливу. Наприклад, Р.Г. Щокін зазначає, що об'єктами державного управління у сфері вищої освіти передусім є процеси навчання та виховання, порядок здійснення освітньої діяльності, умови прийняття рішень суб'єктами ринку освітніх послуг, різноманітні адміністративні процедури у сфері вищої освіти, а тому адміністративно-управлінська складова досліджуваного поняття полягає в розподілі функцій і повноважень між органами державного управління освітою та громадськістю; виборі стилю, принципів, методів керівництва і управління системою освіти [13].

Державне управління освітньою галуззю, як і іншими об'єктами державно-владного управлінського впливу, виявляється в конкретних діях і взаємозв'язках органів і посадових осіб, завдяки яким управлінська діяльність набуває певних форм. Переважний обсяг управлінської діяльності органів виконавчої влади виражається у певних правових та неправових (організаційних) формах. Варто враховувати, що кожна правова форма, оскільки спрямована на настання юридичних наслідків, є організацій-

ною, спрямованою на впорядкування об'єкта управління, проте не кожна організаційна форма є правовою, оскільки переважна їх більшість, в частині застосування, не передбачена нормами права і реалізується публічними адміністраторами, виходячи із наданих їм, адміністраторам, дискреційних повноважень – свободи чинити управлінський вплив, спираючись на адміністративний розсуд та, часом, на «здоровий глузд».

Слід наголосити, що забезпечення реалізації принципу відокремлення системи державної освіти від церкви (релігійних організацій) здійснюється через систему загального публічного адміністрування галузю освіти шляхом застосування всього масиву адміністративно-правових форм, методів за засобів владного впорядкування суспільних відносин, які виникають у визначеній сфері.

Висновки та перспективи подальших розвідок. На підставі проведеного дослідження були зроблені наступні висновки.

В Україні система взаємин церкви і держави виходить із так званої «сепараційної» моделі, яка знаходить свій відбиток на взаєминах світської та релігійної освіти, державних, комунальних навчальних закладів і релігійних організацій наступним чином: а) жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова; б) навчально-виховний процес у навчальних закладах є вільним від втручання релігійних організацій; в) не допускається залучення учнів, студентів до участі в релігійних заходах під час навчально-виховного процесу; навчальні заклади в Україні, незалежно від форм власності, відокремлені від церкви (релігійних організацій), мають світський харак-

тер, крім навчальних закладів, заснованих релігійними організаціями; діячі науки, культури та представники інших сфер діяльності за рішенням навчального закладу можуть брати участь у навчально-виховній роботі, подавати консультаційну допомогу педагогам; у загальноосвітніх навчальних закладах забороняється створення і діяльність релігійних організацій; забороняється примусове залучення учнів (вихованців) загальноосвітніх навчальних закладів до вступу в будь-які об'єднання громадян, релігійні організації.

Комплекс заходів, спрямованих на забезпечення реалізації принципу відокремлення державних та комунальних навчальних закладів від релігійних організацій здійснюється як складова державної політики в галузі освіти, яка в свою чергу, в практичній площині реалізується в галузі освіти України через систему публічного адміністрування. Зокрема, держава через відповідну систему публічного адміністрування за допомогою адміністративно-правових засобів створює умови для рівного доступу кожної особи до освіти, для належного розвитку дошкільної освіти, загальної середньої освіти, позашкільної освіти, професійно-технічної освіти, вищої освіти, післядипломної освіти, аспірантури, докторантури, самоосвіти. Оскільки за законодавством України громадяни можуть навчатися релігійного врівнення та здобувати релігійну освіту індивідуально або разом з іншими, вільно обираючи мову навчання, то комплекс державно-адміністративних заходів має спрямовуватися на створення системи закладів релігійної освіти, через які громадяни отримують можливість доступу до проголошеної можливості здобувати релігійну освіту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Понкин И.В. К определению понятия «религиозное образование». Православная культура: Концепции, учебные программы, библиография / Сост. Д.Е. Самогаев / Под общ. ред. Иеромонаха Киприана (Ященко) и Л.Л. Шевченко. М. 2003. С. 45-53.
2. Мельниченко Н.О. Співвідношення принципу світськості освіти та права на отримання релігійної освіти у конституційному законодавстві країн - членів Європейського Союзу. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. / редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.), Л.І. Кормич (заст. голов. ред.), Ю.П. Аленін та ін.; МОН молодьспорт України, НУ ОЮА. Одеса: Фенікс, 2011. Випуск 43. С. 92-98.
3. Романова О. Релігійний компонент в системі освіти: підходи до державного регулювання. *Політичний менеджмент*. 2006. № 6. С. 98-107.
4. Бабій М. Релігійний компонент у світській школі за умов свободи совісті: український і міжнародний правовий контекст. *Філософія освіти*. 2006, №1(3). С. 209-214.
5. Погромська Г.І. Реалізація релігійної освіти в системі середніх загальноосвітніх шкіл: світовий досвід. *Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки*. 2008. №1. С. 211-215.
6. Понкин И. Правовые основы светскости государства и образования. М.: Про-Пресс, 2003. 416 с.
7. Лагодич М. Основи віри. Релігійна освіта в Україні. URL: <http://hram.in.ua/biblioteka/osnovy-viry/261-book261/3140-title3689>
8. Кришмарел В.Ю. Релігійна освіта. *Велика українська енциклопедія*. URL: https://vue.gov.ua/Релігійна_освіта.
9. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 25. Ст. 283.
10. Новіков В.В. До питання про освітню діяльність церкви і релігійних організацій. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2013. Вип. 11. С. 47-51.
11. Про Національну доктрину розвитку освіти: Указ Президента України від 17.04.2002 № 347/2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002?find=1&text=%D0%A5%D0%A5%D0%86#w1_1.
12. Бесчастний В.М. Державне управління освітою в умовах економічної та освітньої глобалізації. *Інвестиції: практика та досвід*. 2009. № 21. С. 54-57.
13. Щокін Р.Г. Характеристика публічного адміністрування галузю освіти в Україні. Верховенство права. *Міжнародний науковий журнал*. URL: <http://sd-vp.info/2016/harakteristika-publichnogo-administruvannya-galuzzyu-osviti-v-ukrayini/>